

Дмитришина Т. І.,
адвокат

ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІМ: ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

ASSIGNMENT OF PUNISHMENT TO MINORS: ISSUES OF IMPROVING CRIMINAL LEGISLATION

У статті на основі системного аналізу проблеми девіації підлітків охарактеризовано основні напрями розвитку інституту призначення покарання неповнолітнім в українській правовій доктрині та судовій практиці. Сформульовано теоретично обґрутовані пропозиції щодо вдосконалення кримінального законодавства України у сфері призначення покарання неповнолітнім.

Ключові слова: злочинність неповнолітніх, кримінальна відповідальність неповнолітніх, покарання неповнолітніх, призначення покарання, гуманізація призначення покарання неповнолітнім.

В статье на основе системного анализа проблемы девиации подростков охарактеризованы основные направления развития института назначения наказания несовершеннолетним в украинской правовой доктрине и судебной практике. Сформулированы теоретически обоснованные предложения по совершенствованию уголовного законодательства Украины в сфере назначения наказания несовершеннолетним.

Ключевые слова: преступность несовершеннолетних, уголовная ответственность несовершеннолетних, наказание несовершеннолетних, назначение наказания, гуманизация назначения наказания несовершеннолетним.

In the article, based on the system analysis of the problem of deviance of adolescents, the main directions of the development of the institution of assigning punishment to minors in the Ukrainian legal doctrine and jurisprudence are characterized. Theoretically grounded proposals on the improvement of the criminal legislation of Ukraine in the field of assigning punishment to minors have been formulated.

Key words: juvenile delinquency, juvenile criminal responsibility, punishment of minors, imposition of punishment, humanization of imposing punishment on minors.

Сучасна кримінальна політика України орієнтована на посилення протидії тяжким та особливо тяжким злочинам за одночасного пом'якшення кримінальної відповідальності за злочини невеликої й середньої тяжкості. Демократичні перетворення в Україні зумовили кардинальні зміни деяких принципових положень кримінальної політики. У низці її основоположників ідей відзначаються насамперед гуманізм і лібералізм. Проте ідеї лібералізації та гуманізації правозастосовної практики в напрямі протидії злочинності повинні бути співвіднесені із сучасними реаліями й тенденціями практики диференціації відповідальності та індивідуального підходу до різних категорій злочинів і злочинців. Насамперед це стосується протидії злочинності неповнолітніх та питань справедливого поводження з останніми.

Визнаючи неповнолітніх як специфічну соціальну групу, що володіє особливим правовим статусом, наділяючи їх відмінним від інших груп об'ємом прав та обов'язків, ми не можемо не визнати їх також як особливих суб'єктів кримінально-правових відносин.

Проблеми диференціації кримінальної відповідальності й індивідуалізації покарання неповнолітніх є постійно актуальними.

Відомо, що пенітенціарні установи та практика державного примусу не можуть визнаватись оптимальним заходом виховання підлітка. Водночас щонайменше 5 000 неповнолітніх осіб щороку засуджуються в Україні за різні злочини.

Кримінальне законодавство та теорія кримінального права різних країн намагаються і намагаються знайти оптимальні відповіді на питання про те, які особливості призначення, межі кримінальної відповідальності будуть найбільш оптимальними й розумними для різних вікових груп (діти, підлітки, молодь); який вплив особливостей психіки дітей, її патологічних відхилень здійснюється на призначення покарання; які базові та спеціальні критерії обрання окремих видів покарання до неповнолітніх повинні бути відокремлені в законодавстві й правозастосовній практиці; як співвідноситься призначення покарання із заходами ресторативної юстиції; на якому віковому етапі та рівні розвитку інтелекту й волі особа стає суб'єктом кримінально-правових відносин і може нести відповідальність за кримінальне правопорушення.

У вітчизняній кримінально-правовій науці до інституту кримінального покарання, а також проблем його призначення неповнолітнім зверталися багато видатних учених, серед яких можна назвати З.А. Астемірова, М.М. Бабаєва, Л.В. Багрій-Шахматова, М.І. Бажанова, Н.А. Беляєва, В.М. Бурдіна, Г.С. Гаверова, І.М. Гальперіна, Т.І. Голишеву, Т.О. Гончар, В.О. Глушкова, С.І. Демент'єва, В.М. Дръоміна, Т.А. Денисову, Г.І. Забрянського, А.Ф. Зелінського, І.І. Карпеця, О.В. Козаченко, Г.А. Крігера, Л.Л. Круглікова, Н.Ф. Кузнецову, Н.С. Лейкіну, В.О. Меркулову, Е.Б. Мельникову, Г.М. Міньковського, В.О. Навроцького, Є.С. Назимко, І.С. Ноя,

Н.О. Орловську, А.Ю. Пахомова, Л.А. Прохорова, С.Ю. Полянського, О.О. Северина, М.А. Скрябіна, В.М. Стручкова, М.С. Таганцева, Ю.М. Ткачевського, А.П. Тузова, І.Я. Фойницького, М.Д. Шаргородського, Н.С. Юзікову та інших.

Незважаючи на значний інтерес українських ученіх до питань кримінальної відповідальності неповнолітніх, багато аспектів проблеми призначення покарання неповнолітнім залишаються недостатньо вивченими або мають дискусійний характер, потребують узгодження із сучасною практикою міжнародних судових органів і міжнародно-правовими актами, особливо в сенсі гуманізації покарання.

Саме характеристики неповнолітнього створюють певні перешкоди до можливостей орієнтуватись у ситуації, адекватно реагувати на ті чи інші життєві обставини, робити вибір. Це водночас унеможливлює правильний вибір покарання з урахуванням його профілактичного потенціалу та принципу гуманізму.

В умовах реформи чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства виникає потреба в розробленні нових підходів до призначення покарання неповнолітнім з урахуванням світових тенденцій. Наведені в міжнародно-правових документах вимоги стосовно критеріїв мінімального карального впливу та пропорційності під час призначення покарання неповнолітнім правопорушникам зумовили необхідність висунення пропозицій щодо вдосконалення кримінального законодавства України.

Відомо, що відсутність сталої концепції призначення покарання неповнолітнім в Україні пов'язана з транзитивними тенденціями розвитку української державності: перехід від каральної радянської моделі до моделі відновного правосуддя передбачає поступову гуманізацію системи покарання, дотримання загальнолюдських цінностей і прав неповнолітнього. Таким же чином поступово розвиваються доктринальні настанови.

Концептуальні передумови реорганізації системи правил призначення покарання неповнолітнім за сконення кримінального правопорушення, які стосуються визначення критеріїв мінімального карального впливу й пропорційності, засновано на реалізації принципу гуманізації в кримінальному праві [1].

Вимога мінімального карального впливу та пропорційності приводить до обмежень процесу формалізації призначення покарання неповнолітнім дискреційними повноваженнями судді. Дискреційні повноваження судді під час призначення покарання повинні також обмежуватись такими правами неповнолітніх:

- право на гідне поводження;
- право на притягнення до відповідальності в менших обсягах, ніж дорослі;
- право на реабілітацію й ресоціалізацію, які пов'язані з впевненістю в можливості зміни поведінки неповнолітніми правопорушниками.

Зазначені повноваження також обмежуються обов'язком першочергового застосування примусових заходів виховного характеру перед іншими засобами кримінально-правового впливу, необхідністю

врахування додаткових позитивних даних, які характеризують особу неповнолітнього [2; 3].

Концепція кримінального правопорушення в широкому розумінні (ч. 1 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) має бути застосована під час призначення не лише покарання, а й примусових заходів виховного характеру, для чого пропонується внести зміни до Кримінального кодексу України в частині призначення покарання неповнолітнім, що стосуються активності правопорушника, причин та умов правопорушення, психічного стану особи в час сконення правопорушення, можливостей та умов для реституції й реабілітації з урахуванням культурних факторів середовища, у якому проживає правопорушник.

На нашу думку, неповнолітніх суб'єктів кримінальних правовідносин доцільно поділити на три групи: малолітні особи (до 14 років), неповнолітні правопорушники (14–16 років – молодші підлітки, 16–18 років – старші підлітки), молоді правопорушники (до 21 року). Вважаємо за доцільне під час призначення покарання, заходів соціального захисту, безпеки, компенсації та реституції до осіб зазначеного віку застосовувати, як правило, однакові загальні й особливі правила призначення покарання.

Центральною позицією під час призначення покарання неповнолітнім визнається факт того, що неповнолітні як суб'єкти кримінально-правових відносин мають право на помилку. Це стосується обізнаності в суспільній небезпеці та/або протиправності діяння. У разі встановлення фактів помилки має бути вирішено питання про непримітивнення особи до кримінальної відповідальності із застосуванням ч. 2 ст. 11 Кримінального кодексу України (далі – КК України) або за відсутності вини.

З огляду на характеристики діяльності й соціалізації підлітків вважаємо, що окремою самостійною метою покарання та інших заходів кримінально-правового впливу, які застосовуються до неповнолітніх, має бути визнано виховання. Виховна функція кримінального покарання пов'язана з формуванням правосвідомості в процесі розвитку неповнолітньої особи, усвідомленням та інтеріоризацією кримінально-правових заборон. З огляду на той факт, що процес соціалізації не обмежується терміном легального статусу повноліття, та керуючись існуючими міжнародними стандартами, вважаємо за доцільне поширити положення, які стосуються дії виховної функції покарання, на осіб віком до 21 року.

Спроба знайдення кращого способу протидії злочинності неповнолітніх, за даними Парламентської Асамблеї Ради Європи, є складним завданням для урядів усіх країн, оскільки вони повинні знайти правильний баланс між захистом суспільства та найкращих інтересів неповнолітньої особи, яка розвивається, навчається й залишається відкритою до позитивної соціалізації. Проте радикальний тиск на політиків, щоб «зайняти жорстку позицію щодо злочинності», призводить до більш суворої реакції щодо дітей-правопорушників. Отже, розви-

ток сучасних міжнародних стандартів свідчить про те, що основою державної стратегії кримінально-правової протидії правопорушенням неповнолітніх повинна стати дружня дітям система ювенальної юстиції (Child Friendly Juvenile Justice). Цю систему зорієнтовано на застосування альтернативних санкцій: попередження, догани, реституції та компенсації. Покарання, пов'язані з примусовою працею та/або позбавленням волі, згідно з міжнародно визнаним принципом мінімального втручання мають бути реально визначені як крайня міра в системі кримінально-правових заходів [4].

Загальні засади призначення покарання можуть бути розглянуті як концентрована форма законодавчого закріплення принципів призначення покарання в кримінальному праві [5]. Загальні засади призначення покарання не тільки визначають правову можливість дій суду під час призначення покарання, а й покладають на суд обов'язок враховувати при цьому відповідні вимоги. Тому загальні засади призначення покарання закріплюють не лише певні принципові положення, а й реалізацію їх загалом, зобов'язують суд їх враховувати. Неухильне дотримання загальних зasad призначення покарання є неодмінною умовою здійснення принципів призначення покарання.

З урахуванням особливостей класифікації правил призначення покарання неповнолітнім на загальні (ст. ст. 65–67 КК України), спеціальні (ст. ст. 68–71 КК України) та особливі (ст. 103 КК України) можна виділити певні обставини, з'ясування яких є обов'язковим для вирішення питання про призначення покарання неповнолітньому. Вони стосуються відсутності чи існування систематичної кримінальної або антисоціальної активності правопорушника, причин та умов правопорушення, психічного стану особи в час скоєння правопорушення, можливостей та умов для реституції й реабілітації без застосування примусових заходів кримінально-правового впливу [6] з урахуванням культурних факторів середовища, у якому проживає неповнолітній правопорушник.

Потребує законодавчого вирішення необхідність перегляду санкцій статей Особливої частини КК України на їх відповідність вимогам щодо покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх, або закріплення в кримінальному законодавстві положення про право суду переходити до більш м'якого покарання за системою покарань, передбаченою ст. 51 КК України, у випадках, коли жодне із запропонованих у санкції статті Особливої частини КК України покарань не може бути застосоване до конкретного неповнолітнього.

Досліджаючи шляхи розвитку правил призначення покарання неповнолітнім в українській правовій доктрині й судовій практиці, варто констатувати, що не всі положення розділу XV Загальної частини КК України є достатньо обґрунтованими, окремі з них неоднозначно тлумачаться судами. Для усунення цього пропонуємо нову редакцію назви розділу XV та окремих положень ст. ст. 97–103 КК України, що стосуються визначення критеріїв мінімального карального впливу та пропорційності. Пропонуємо

також внесення змін до низки статей КК України з метою вдосконалення призначення покарання неповнолітнім. Зокрема, пропонується внести такі зміни до КК України:

1) доповнити КК України ст. 731 такого змісту: «Стаття 731. Заміна покарань. 1. Якщо за скоєння злочину статтею (санкцією статті) Особливої частини цього Кодексу передбачено покарання, яке не може бути призначеним чи виконаним, особі судом призначається інший вид покарання або призначене покарання замінюється іншим. 2. Під час заміни покарання суд керується правилами, встановленими статтею 72 цього Кодексу. 3. Додаткове покарання в разі неможливості призначення чи виконання не підлягає заміні та не застосовується»;

2) називу розділу XV КК України викласти в такій редакції: «Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх»;

3) доповнити КК України ст. 971 такого змісту: «Стаття 971. Завдання кримінальної відповідальності неповнолітніх. 1. Завданнями кримінальної відповідальності неповнолітніх, передбаченої цим розділом, є відповідність заходів кримінального примусу віку й соціальній зрілості неповнолітніх; обмеження застосування покарання у вигляді позбавлення волі та пріоритет застосування примусових заходів виховного характеру з метою розвитку особистості; виховання та інтеграція особистості неповнолітнього в суспільство; попередження злочинів неповнолітніх. 2. Положення цього розділу застосовуються до осіб, які до часу вчинення злочину не досягли 18 років. 3. У разі скоєння злочину особою у віці з 14 до 18 років строк або розмір покарання не може перевищувати половини мінімального строку чи розміру найбільш м'якого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу. 4. У виключних випадках суд, враховуючи ступінь тяжкості діяння, мотиви та інші обставини справи, характеристики соціальної зрілості особи, має право застосувати положення цього Розділу до осіб, які після часу вчинення злочину не досягли 21 року»;

4) перше речення ст. 97 КК України викласти в такій редакції: «Неповнолітнього, який уперше вчинив умисний злочин невеликої чи середньої тяжкості або який вчинив необережний злочин, може бути звільнено від кримінальної відповідальності <...>» (далі за текстом);

5) ст. 98 КК України викласти в такій редакції: «Стаття 98. Види покарань. 1. До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань: а) штраф; б) громадські роботи; в) виправні роботи; г) арешт; г) позбавлення волі на певний строк. 2. Штраф застосовується лише до неповнолітніх, які мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення, з урахуванням майнового стану неповнолітнього в межах до п'ятисот встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. 3. Громадські роботи можуть бути призначені неповнолітньому у

віці від 16 до 18 років на строк від 30 до 120 годин. Тривалість виконання цього виду покарання не може перевищувати 2 годин на день. 4. Виправні роботи можуть бути призначені неповнолітньому, який на момент постановлення вироку досяг 16 років, за місцем роботи на строк від 2 місяців до 1 року. 5. Арешт полягає в триманні неповнолітнього, який на момент постановлення вироку досяг 16 років, в умовах ізоляції в спеціально пристосованих установах на строк від 15 до 45 діб. 6. Покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк не може бути призначене неповнолітньому, який упередше вчинив злочин середньої тяжкості чи вчинив замах на злочин»;

6) ст. ст. 99–102 КК України виключити;

7) змінити найменування та ч. 1 ст. 103 КК України викласти в такій редакції: «Стаття 103. Призначення покарання або інших кримінально-правових заходів неповнолітньому. 1. Під час призначення покарання або інших кримінально-правових заходів неповнолітньому суд, крім обставин, передбачених у статтях 65–67 цього Кодексу, враховує умови життя й виховання, стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, мотиви скосеного злочину, вплив дорослих та інші особливості скосення злочину, відшкодування шкоди особі, потерпілій від злочину».

Вважаємо, що надані пропозиції здатні забезпечити подальший розвиток гуманізації кримінальної кари щодо неповнолітніх.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тімофеєва Л.Ю. Відображення принципу гуманізму в кримінальному законі: порівняльно-правова характеристика / Л.Ю. Тімофеєва // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – 2014. – № 10-2. – Т. 2. – С. 94–97.
2. Дмитришина Т.І. Призначення покарання неповнолітнім: деякі концептуальні положення / Т.І. Дмитришина // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 47. – С. 191–193.
3. Щегель Н.І. Особливості відповідальності неповнолітніх: кримінально-правовий аспект / Н.І. Щегель, А.А. Павловська // Вісник Кримінологочної асоціації України. – 2013. – № 4. – С. 95–102.
4. Орловська Н.А. Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Н.А. Орловська. – О., 2012. – 39 с.
5. Меркулова В.О. Сутність, зміст та цілі покарання: окремі кримінально-правові та кримінально-виконавчі аспекти / В.О. Меркулова // Південноукраїнський правничий часопис. – 2013. – № 3. – С. 16–19.
6. Назимко Є.С. Зарубіжний досвід кримінально-правової регламентації інституту покарання неповнолітніх / Є.С. Назимко. – К. : КНТ, 2015. – 368 с.